

КАТЕГОРІЯ ДОВІРИ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ КУЛЬТУРІ

У статті обґрунтовується потреба формування культури довіри у враженому загальною кризою ідентичності українському суспільстві. При аналізі категорії довіри увагу зосереджено на значенні гнучких соціальних зв'язків і моральних аспектів культури, а також на особливостях і проблемних моментах вироблення культури довіри в контексті становлення громадянського суспільства в Україні. Розглянуто також найголовніші аспекти культуралістської моделі довіри польського соціолога Пйотра Штомики.

Ключові слова: довіра, культура довіри, громадянське суспільство, ціннісна відповідь, солідарність.

Пошук шляхів власного цивілізаційного розвитку – одне з головних завдань, що стоять перед сучасною Україною. При виборі моделі свого подальшого розвитку Україна, що тривалий час балансувала між Заходом і Сходом, стикається з багатьма проблемами й суперечностями. Сьогодні можливих шляхів розвитку є кілька: європейський, євразійський або ж власний, самобутній. Вибір залежатиме від відповіді на питання, котрий із цих шляхів сприятиме інтеграції всіх сфер життя суспільства при збереженні національної ідентичності. Чимало історичних, політологічних, культурологічних досліджень доводять, що цивілізаційна орієнтація українства на Захід – це не тільки данина давнім історичним зв'язкам, а й умова майбутнього розвитку України як національної держави. Європейська культура з її універсальними цінностями (права людини, толерантність, демократія, ринкова економіка, релігійність) сприятиме духовному відродженню України. Однак виникають питання: яким є для Європи «український Інший»? Який має бути шлях України до євроінтеграції (якомога швидше й за всяку ціну чи поступово, з орієнтацією на європейські цінності, але без відмови від власної ідентичності)? Очевидно, що шлях цей має бути специфічний, саме для України, яка повинна сама визначати власну модель інтеграції.

Сьогодні наша євроінтеграційна стратегія – одна з найактуальніших і найдискусійніших тем. Зрозуміло, що для інтеграції потрібна конкурентоспроможна економіка й консолідована політична нація. Серед головних завдань, що їх треба розв'язати на шляху до євроінтеграції, – утвердження інноваційної економічної моделі, реалізація стратегії випереджального розвитку, формування громадянського суспільства. Тому проблеми національної ідентичності, солідарності, культури довіри та національного самоствердження стоять в Україні як ніколи гостро. У цьому контексті найбільший інтерес викликає саме категорія довіри, бо це своєрідний барометр, що вказує на проблемні ситуації в суспільстві як на особистісному, так і на інституційному рівнях. Довіра – ключовий чинник формування громадянського суспільства, а культура довіри – важливий орієнтир у розвитку сучасного демократичного суспільства. Саме це й зумовлює актуальність запропонованої праці. Наукова спільнота зацікавилася категорією довіри порівняно недавно, тільки в кінці ХХ століття. До цього спонукало поступове ускладнення форм суспільного життя й усвідомлення того, яке значення мають в управлінні суспільством гнучкі соціальні зв'язки та моральні аспекти культури.

Мета цієї праці – визначити етичний зміст категорії довіри як цінності європейської культури, а також обґрунтувати потребу формування культури довіри в сучасному українському соціумі.

Останнім часом з'явилася низка цікавих наукових досліджень, присвячених проблематиці довіри; проте в них довіру розглядають, як правило, у соціологічному, психологічному, політологічному контексті, тоді як філософський аспект довіри лишається недостатньо розробленим. Серед дослідників сутності довіри як соціально-психологічного явища варто відзначити Володимира Зінченка, Тетяну Скрипкину, Аллу Купрейченко.¹ Соціологічним аналізом довіри займаються Ніклас Луман, Адам Селігмен, Френсіс Фукуяма, Пйотр Штомпка.² Філософський підхід до проблеми довіри знаходимо в працях Мартіна Бубера, Я. Янчева, Віктора Візгіна та ін.³

¹ Див.: В. П. Зінченко. *Психологія довіри*. Самара 1998; Т. П. Скрипкина. *Психологія довіри*. Москва 2000; А. Б. Купрейченко. *Психологія довіри і недовіри*. Москва 2008.

² Див.: Niklas Luhmann. *Vertrauen: Ein Mechanismus der Reduktion sozialer Komplexität*. Stuttgart 1968; Адам Селігмен. *Проблема довіри* / пер. с англ. И. Мюрберг, Л. Соболева. Москва 2002; Френсіс Фукуяма. *Доверие: Социальные добродетели и путь к процветанию* / пер. з англ. Д. Павлова, В. Кирющенко, М. Колопотин. Москва 2004; Piotr Sztompka. *Trust: A Sociological Theory*. Cambridge 1999.

³ Див.: Мартин Бубер. *Два образа веры*. Москва 1999; Я. Янчев. *Доверие като етическа категория*. София 1968; В. П. Визгин. *На пути к другому. От школы подозрения к философии доверия*. Москва 2004.

Не буде відкриттям сказати, що в сучасному глобалізованому світі, стрижнем якого є ідея загальної взаємозалежності, дедалі більшої ваги набувають саме культурні чинники, і саме вони багато в чому визначають тенденції економічного й політичного життя. Взаємозв'язки та взаємозалежність висувують на перший план такі цінності, як взаємність, відповідальність, солідарність, довіра, хоч ступінь прийняття цих цінностей у різних суспільствах різний. Останніми роками саме довіру розглядають як соціальний феномен особливої інтегративної сили. Як стверджує Френсіс Фукуяма, «добробут країни, а також її змагальницька здатність на тлі інших країн визначаються однією універсальною культурною характеристикою – наявним у її суспільстві рівнем довіри».⁴

Фукуяма акцентує увагу на тому, що громадянське суспільство із складною організацією не є неодмінним наслідком передових темпів промислового розвитку. Навпаки, перед в індустріальному розвитку ведуть саме ті країни, що мали здорову опору у вигляді соціального капіталу, довіри та соціалізованості населення. Як правило, зазначає вчений, «довіра виникає в тому випадку, коли суспільство поділяє певний набір моральних цінностей, а отже його члени можуть покладатися на передбачувану й чесну поведінку одне одного».⁵

У прогнозах щодо формування громадянського суспільства в країнах пострадянського простору Фукуяма досить песимістичний. На його думку, громадянське суспільство в цих країнах було майже цілком зруйноване, а через те з'явилися серйозні перепони в розбудові як ринкової економіки, так і стабільної демократії. У період жорсткого тоталітаризму гостро бракувало міцних і стійких соціальних об'єднань «серединного рівня», проміжних між державою і сім'єю.⁶ Можна по-різному ставитися до цієї тези Френсіса Фукуями, але в будь-якому разі критичний аналіз нашого історичного минулого й суперечливого сьогодення спонукує нас, узявши до уваги всі особливості української ситуації, формувати «довіру» до власної культури й починати розбудову дієздатного громадянського суспільства на основі національної громадянської культури.

Довіра як складне ерархічне соціальне явище відображає певне ціннісне відношення, що має характер очікування бажаного результату від потенційно некерованих взаємодій. Вона ґрунтується на впевненості в правильності й ефективності дій об'єкта довіри, тобто визнанні його діяльності такою, що відповідає певним етичним вимогам (чесності, відповідальності, професійної компетентності тощо). В етичному плані

⁴ Ф. Фукуяма. *Доверие*, с. 21.

⁵ Там само, с. 257.

⁶ Там само, с. 100.

категорія довіри має статус моральної цінності, бо ж довіра – це, насамперед, ціннісна відповідь, а точніше – її очікування, коли має значення не прямий, а зворотний зв'язок. В онтологічному вимірі довіра відображає налаштованість на позитивне сприйняття світу, тобто базову установку визнавати світ надійним і безпечним.

Довіра виступає одночасно і як усвідомлена поведінкова парадигма, і як афективна підсвідома установка, поєднуючи в собі в різних співвідношеннях раціональне й емоційне. Спираючись на реалістичний метод етичної філософії Дітріха фон Гільдебранда, ми розглянемо довіру як моральне явище, що може мати місце як у сфері вчинків, так у сфері конкретних відповідей і тривких рис характеру. Здатність довіряти або виправдовувати довіру, так само як установка на недовіру або обман, може свідчити про певний напрям розвитку характеру.

Феномен довіри має характер ціннісної відповіді, оскільки передбачає, що об'єкт довіри виявить себе як вартий довіри, тобто буде чесним, відповідальним, порядним, компетентним. За Гільдебрандом, сфера окремих конкретних відповідей являє нам неймовірне багатство й багатогранний характер моральних цінностей: «Саме в цій сфері людина зустрічається з моральною цінністю непохитної довіри та благородного співчуття, зворушливого смирення та свободи, притаманної глибокому каяттю».⁷

Проте моральна сила довіри лежить не тільки в просторі ціннісної відповіді. З одного боку, досить небезпечно довіряти людині, котра показала себе нечесною, безвідповідальною, непорядною; тут треба говорити радше про довірливість, некритичність, нерозсудливість, тобто сліпу довіру. Однак, з іншого боку, свідомо виявлена довіра до такої людини може стати поштовхом, який спричинить зміну її моральних мотивацій і спонукає стати кращою та відповідальнішою. Згідно з мудрим народним висловом, довіри вартий той, хто довіряє сам. Довіра є благо для того, кому її виявлено, адже причетність до суб'єктності Іншого – благо саме по собі. Довіра дає змогу піднятися над власними егоїзмом та обмеженістю. Отже, довіра здатна мотивувати волю і має характер автономної моральної відповіді; вона робить людину відкритою до світу й править за джерело моральної сили.

Водночас треба зазначити, що довіра може бути й джерелом маніпуляцій як з боку довірителя, так і з боку довіреного, коли вони перекладають на інших розв'язання власних проблем. На об'єкта довіри покладається певний обов'язок «виправдати довіру», «бути гідним цієї довіри», а це вводить людину у сферу залежності й відповідальності.

⁷ Дітріх фон Гільдебранд. *Етика* / пер. з англ. О. Городиська [=Антологія персоналістичної думки]. Львів 2002, с. 339.

Категорія довіри досить близька до християнської тріяди цінностей – віри, надії та любови, адже без довіри неможлива ні любов, ні віра, ні надія. Зрештою, підґрунтям і умовою так званої онтологічної довіри є віра в існування абсолютно доброго Бога.

Статус довіри як універсалії європейської культури визначається такими її загальними особливостями, як відкритість, спрямованість на співробітництво, прагнення до нового, оптимістичність. Феномен довіри полягає в тому, що суб'єкт сподівається на здійснення бажаного за відсутності будь-яких чинників контролю, покладається на Іншого, не маючи достатніх гарантій щодо його доброї волі. Довіра до Бога становить основу релігійної віри. Така довіра означає внутрішнє, глибоко особистісне прийняття волі Божої та впевненість у Його милості; тут суб'єкт не розраховує на неодмінну реалізацію тих чи інших конкретних вимог, і саме це зумовлює досить високий рівень довіри до Церкви порівняно з іншими суспільними інститутами.

Довіра – умова соціального порядку, основа солідарности. Треба відзначити, що довіра виникає в ситуації невідконтрольності, але це не якась виняткова умова, а характерна ознака сучасного світу, перенасиченого складними відносинами. Проблема довіри загострюється внаслідок ускладнення структури сучасного світу, що зумовлене, на думку Адама Селігмена, наявністю дедалі більшої кількості так званих «відкритих просторів» ролей і рольових очікувань, у яких можливе ухиляння від належного виконання ролі. За Селігменом, «довіра є функція наявних між індивідами відмінностей, через які воля, наміри, розрахунки кожного з індивідів виявляються непрозорими для інших».⁸

Становлення сучасного світу пов'язане з утвердженням принципу раціональності. Однією з ознак раціоналізації всіх сфер людської життєдіяльності є поступова заміна традиційних форм поведінки прагматичним планомірним пристосуванням, що співвідноситься з ідеями вигоди, доцільності, інтересу, і поступове утвердження ідеї раціонального підпорядкування засобів цілям. На зміну довірі як негарантованому покладанню на волю Іншого приходять інститут контракту, в рамках якого чітка раціоналізація та регламентація відносин дає більш-менш однозначні гарантії сподіваного результату. Це дає змогу розширити коло взаємодії, включивши до нього сторонніх людей, не пов'язаних між собою сімейними стосунками. Однак, зрозуміло, не всі стосунки можна обумовити контрактом. Іноді довіра дає більше шансів на успіх, ніж чітко прописаний контракт, а надто раціоналізовані відносини призводять до результатів, протилежних сподіваному. Як зазначає Френсіс Фукуяма, між правилами і довірою

⁸ А. Селігмен. *Проблема доверия*, с. 58.

існує зазвичай обернена залежність: чим більше правил, тим менше довіри, а «надмірне примноження правил, що регулюють дедалі більший обсяг суспільних відносин, свідчить не про ефективний раціональний підхід, а про соціальну дисфункцію».⁹ Окрім того, довіра є потужним джерелом соціального капіталу, який створює передумови для економічного й морального добробуту, сприяючи скоординованості колективних дій та стимулюючи людину до взаємодії з іншими.

Досліджуючи сутність довіри, неможливо оминати таке явище, як недовіра, що також може виступати як у раціональній, так і в ірраціональній формі. Що цікаво, у нашому суспільстві, як і в інших країнах пострадянського простору, переважає установка на недовіру, а не на довіру. Зазвичай виникнення недовіри пов'язане з попереднім досвідом порушення зобов'язань, спекуляціями на довірі, обманом, невиправданими сподіваннями, безвідповідальністю. Іноді недовіра цілком виправдана, але буває, що вона досить суттєво обмежує людські можливості розвитку. Руйнація взаємної довіри й посилення недовіри призводять до кризи колективної ідентичності. Така тотальна недовіра ірраціональна. Вона впливає з позиції «не довіряти нікому й ніколи» і відображає головно хворобливу емоційну установку на сприйняття світу як страшного й небезпечного. Зрозуміло, що в репрезентантів такої позиції установка на взаємодію і співпрацю майже цілком відсутня. Ірраціональна недовіра свідчить про те, що в установках особистості переважає налаштованість на конфлікт зі світом, з іншими, із самим собою.

Раціональна ж недовіра досить часто буває логічно виправдана, оскільки вона вказує на певний ступінь критичного ставлення до світу, наявність власної аргументованої позиції, здатність виважено аналізувати співвідношення між сподіваним і реалізованим. Раціональна недовіра – не наслідок нав'язаного суспільством відчуття «невпевненості в завтрашньому дні», а результат «звільнення від ілюзій», ознака зрілості особистості, яка здатна поставити під сумнів певні стереотипи, переглянути загальноприйняті в суспільстві установки, протидіяти навіюванню. Така недовіра зазвичай виникає через невідповідність між декларованим станом речей і реальністю.

Отже, довіра й у сучасному світі зберігає своє особливе значення – спонукує людину виявити найкращі сторони своєї сутності, активізувати найдієвіший рівень відповідальності – відповідальність перед самим собою. Довіра також дає можливість передбачати поведінку Іншого, але тільки за наявності спільних моральних норм. Тому доцільніше було б послуговуватися поняттям «культура довіри», як на цьому наголошує

⁹ Ф. Фукуяма. *Довіра*, с. 364.

польський дослідник Пйотр Штомпка, що трактує довіру як парі щодо майбутньої поведінки інших.¹⁰

На його думку, для появи культури довіри потрібні, з одного боку, структурні можливості, що заохочують довіру, а з іншого боку, агентні ресурси – готовність і бажання скористатися цими можливостями. Штомпка називає п'ять макросоціетальних обставин, які сприяють формуванню «культури довіри» (підвищення шансів виправдати довіру), і п'ять протилежних обставин, які породжують «культуру недовіри»: нормативна узгодженість – нормативний хаос (аномія); стабільність соціального порядку – радикальні зміни; прозорість соціальної організації – секретність; відчуття зрозумілості навколишнього світу – відчуття невідомості; підзвітність інших людей та інститутів – свавілля й безвідповідальність.

Крім того, для формування культури довіри необхідний певний рівень персонального і колективного капіталу, ресурсів, найвагоміші серед яких – високий рівень доходів, добра стабільна робота, різноманітність соціальних ролей, влада, освіта, міцна сім'я, релігійні вірування.

Культурний вимір довіри відображає колективний, історичний досвід суспільства. Мова йде про культуру довіри як ціннісно-нормативну систему, що виступає як самостійний чинник впливу: або заохочує довіряти іншим і вимагає самим бути гідними довіри, або, навпаки, провокує недовірливе ставлення до інших. У культурі домінуючий соціальний досвід акумулюється і кодифікується в правила. Якщо переважає позитивний досвід, то довіра з великою ймовірністю стає типовим правилом для різних сфер соціального життя, формується культура довіри. І навпаки, якщо переважає досвід негативний, то формується культура недовіри. Саме цей рівень є визначальним у процесі творення громадянського суспільства.

Культура довіри характеризується високим ступенем свободи (тому вона розвивається переважно в демократичних суспільствах), культура недовіри – сильним апаратом контролю. За Пйотром Штомпкою, культура довіри формується в суспільстві, налаштованому на співробітництво, гармонію та цілісність, а культура недовіри – у суспільстві конфліктному, роз'єднаному суперечками.¹¹

Аналізуючи специфіку формування культури довіри в польському суспільстві, Штомпка відзначає, що тут вона утверджується стабільно швидкими темпами.¹² На його думку, поступовому викорінюванню фундаментальної недовіри сприяли такі чинники:

¹⁰ Див.: P. Sztompka. *Trust: A Sociological Theory*.

¹¹ Див.: P. Sztompka. *Trust, Distrust, and Paradoxes of Democracy // European Journal of Social Theory* 1/1 (1998) 21.

¹² Див.: Петр Штомпка. Доверие: социологическая теория / реф. Н. Фрейк // *Социологическое обозрение* 2/3 (2002) 640-658.

- наявність обґрунтованого переконання в тому, що зміни безперервні, постійні й незворотні;
- значне економічне зростання;
- нова якість і рівень життя;
- консолідація політичної демократії та конституціоналізму: ухвалення нової конституції, успішна зміна влади через виборчі процедури, практична верифікація демократичних інститутів;
- становлення ринку та приватної власності;
- реальна перспектива вступу до західних військових, політичних та економічних альянсів;
- збільшення особистого й соціального капіталу, зростання «ресурсности» (при цьому успішно використовуються і традиційні ресурси, як-от наявність зв'язків, підтримка з боку міцної родини, приналежність до релігійної спільноти);
- зміна поколінь: поява нових поколінь, що вирости вже в нових умовах.

Отже, культура довіри формується паралельно з формуванням дієвих інститутів громадянського суспільства та правової держави.

У контексті цього дослідження треба відзначити, що належність до релігійної спільноти – це, поряд з іншими чинниками, одна з важливих умов формування культури довіри та громадянського суспільства загалом. Адже в сучасному світі саме релігія може стати потужним рушієм піднесення загального рівня духовності – чинником, що так гостро потрібний у ситуації духовної кризи. Релігія (а саме християнство) може правити також за спільний знаменник у контексті співвіднесення європейської і української культур. У сучасному плюралістичному світі солідарність і взаємність ґрунтуються не на досягненні «єдино правильної позиції» й однаковості, а на пошуку основ для діалогу та співпраці при збереженні численних відмінностей. Солідарність у цьому контексті ми – слідом за Річардом Рорті – розуміємо як здатність трактувати різного роду відмінності (національні, релігійні тощо) як несуттєві порівняно з подібностями, що стосуються переживання болю та приниження; як здатність вважати «своїми» людей, що між ними і нами існують величезні відмінності.¹³ У солідарності відбувається перехід поняття «вони» у поняття «ми». Рорті пропонує нові засади солідарності (на протипагу кантівським засадам раціональності й обов'язку): взаємодопомога, доброзичливість, співчуття до чужого болю, розкаяння за жорстокість. Як бачимо, прищепленню таких засад найбільше сприяє саме релігія.

¹³ Див.: Річард Рорті. *Случайность, ирония и солидарность* / пер. з англ. И. Хестанова, Р. Хестанов. Москва 1996, с. 243.

Також треба зазначити, що в ситуації посилення недовіри до багатьох соціальних інститутів і загальної кризи інтеграції потрібні якісь нові чинники, що сприяли б об'єднанню нації. Одним із таких об'єднувачих чинників може стати Церква, до якої в суспільстві зберігається порівняно високий рівень довіри (близько 60%)¹⁴, і це навіть попри досить низький рівень релігійної освіченості в сучасній Україні. Окрім того, довіра до провідників різних християнських Церков приблизно однакова, а це свідчить про низький рівень міжконфесійної напруги й тенденцію до розвитку міжрелігійної солідарності.

Отже, інтеграція в Європу неможлива без формування в Україні дієвого громадянського суспільства, ефективність якого багато в чому залежить саме від культури довіри. Адже довіра – це потужна сила, яка спонукує Іншого виявляти свої найкращі якості, поводитися відповідальніше й чесніше, ніж він поведився б у разі застосування силових методів і суворого контролю. Отже, елементом побудови стосунків довіри є формування «культури раціональності», зокрема вироблення таких етичних якостей, як відповідальність, чесність, виваженість, професіоналізм, взаємність, самокритичність. До того ж, поступове ускладнення рольових стосунків унеможливорює регулювання всіх без винятку соціальних дій за допомогою контракту, тому на перший план виходять саме такі соціокультурні детермінанти, як довіра й особиста відповідальність. А культура довіри буде дієвою і зможе широко утвердитися в суспільстві тільки в тому разі, якщо само суспільство відзначатиметься високим моральним рівнем.

Oksana Kozhemyakina

CONCEPT OF TRUST IN EUROPEAN CULTURE

The article discusses the need for a culture of trust in the Ukrainian society, which is marked by a crisis of identity. While analyzing the concept of trust, it focuses on the importance of flexible social relations and on the role of moral aspects of culture, as well as on some peculiar and problematic aspects of the development of a culture of trust in the context of the emerging civil society in Ukraine. As a framework for the discussion, the key aspects of Piotr Sztompka's culturalist model of social trust are employed.

Keywords: trust, culture of trust, civil society, value answer, solidarity.

¹⁴ Див.: Порівняльний аналіз рівня анонімної довіри громадян України та громадян ЄС до соціальних інститутів і органів влади <<http://old.niss.gov.ua/Monitor/may/004.htm>>.